

Бийлибаев К.Ш.

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА КООМДУН
САЯСИЙ ӨНҮГҮҮСҮ**

Бийлибаев К.Ш.

**РАЗВИТИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА И ФОРМИРОВАНИЕ
КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА**

K.Sh. Biylibaev

**THE DEVELOPMENT OF POLITICAL SOCIETY AND THE FORMATION
OF THE KYRGYZ PEOPLE**

УДК: 371/28.37.

Макалада кыргыз элинин калыптанышы жана коомдук саясий өнүгүүсү жөнүндө тарыхын илимий көз караштар, археологиялык, этнографиялык тарых боюнча изилдөөлөр жүрүп, кыргыз эли байртыдан бери жашап келгени тууралуу далилдер бары экенин камтыйт. Аны аныктай турган бир канча тарыхый фундаменталдуу изилдөөлөр, эмгектер негиз болгону жөнүндө окумуштуулардын, байыркы тарыхчылардын бир канча жолу кайрылып жазган эмгектеринен далил келтирилген.

Мында кыргыздын нукура өзүнө таандык болгон - тили, алфавити, кол жазмасы, эл башкарууда төрөлөрү «ирис айнал» болгону менен бирге ээлик кылып турган: Чыгыш Теңир-Тоо, Памир, Алай, Алтай, Иртыш, Чыгыш Түркстан аймактарына чейин созулганы жазылган. Кыргыздардын нукура өзүнө таандык болгон жазуу-тамгалары байыркы кезде мындан 2000 жыл мурда бар экени жөнүндө далилдүү эмгектер да сыртта калбаган.

***Негизги сөздөр:** этноним, Чыгыш Теңир-Тоо, Памир, Алай, Алтай, Иртыш, Чыгыш Түркстан.*

Кыргыздардын тарыхын биринчи жолу баштан-аяк ырааттуу байланыштырып баяндаган эмгеги жарык көргөндөн кийин кыргыздардын жана Кыргызстандын археологиясы, этнографиясы, тарыхы боюнча кеңири материалдар топтолгон жана бир катар изилдөөлөр жарыяланган, алардын негизинде жалпылаштырылынган коллективдүү эмгек жаралды [1]. Кыргыздын зор мамлекети Моголияны каратып алгандыгы тарых жүзүндө Орто Азияда кем-кем айтылат. Эң эски кыргыз – фин, могол, гунн элдеринен куралган эл. Биздин эрадан 500 жыл мурун түндүк жак кытайдан келген «динлин» уругунан, бир кабарда динлинди эски заманда Орто Азиядан Алтай, Орол ортосунда барып бирлешкен «арилердин» эски карыялардан: Кыргыз – Алтай – Кангайдан келгенбиз, - деген сөзү жалган эмес. Эски түрк кыргызды тууганым дебеген. Кыргыздын тили уйгурдукундай болгон. Биздин эрадан 206 жыл мурун болгон кытайдын Улуу ханы [2] деген падышасынын тарыхын жазган Баньгу деген кытай болгон. Баньгу биздин эранын 92-жылында өлгөн. Бул тарыхчы да кыргыз Гянь-Гунь [3] аталган дейт. Бул Гянь-Гундар биздин эрадан 206 жыл мурун өзүнчө мамлекет болгон. Кытай тарыхынын атасы аталган биздин эрадан 99 жыл мурда жазылган Шиңзи деген тарыхта [4] түрктүн «Гунь» аталган уругу биздин эрадан 201

жыл мурда «Гэгунь» (Кин-Кин) деген элди караткан дейт Сы Ма Цян. Транскрип жазууга салып Кин-кин деген сөздү текшергенде «кыргыз» болуп чыгат. Кин-Кин –Гян-Гунь аталып кеткен. «Гян-Ким» деген сөз болуп, эски түрктөр Енесей дарыясын «Кем» деген. «Гунь»-Орхон дарыясы болуп, аны кытайлар Гунь деген. Демек Гянь-Гунь, Кем – Орхон дарыялары – жердин аттары болуп чыкты. Кем Орхон дарыяларын эң эски заманда фин-могол жана түрк уругунан гунь деген эл жердеп тургандыктан, кыргызды фин-могол гунь уруктарынан куралган эл деп айтууга мүмкүн. Кыргыздын турган жерлери: Енисей дарыясынын тегереги, уранкай, Саян тоолору, аягы Алтай тоолору Тибет болуп, ортосу Енесей баштары болгон. Енесей дарыясынын башында: Кемчик, Ситкем, Бомкемчик, Кукем, Бейкем, Улукем, Кизикем деген туура суулар бар. Уранхай деп кытай могол атаган. Уранхайлыктар өздөрүн «төбө» дейт. Биздин эранын 7-8 кылымдарында «Дөбө» аталган азыркы Енисейдин башындагы «таву» - «туви» республикасы – Енисейдин башындагы «Кем» аталган суулар көп болгондугу [5] жогоруда айтылды. Атактуу тарыхчы Абулгази: «Кыргыз өкүм гүмжүт элинин зикири. Угузхандын Кыргыз исмили бир небереси бар эле, шунун насилинен эди, хамма бул убакта кыргыз насилинен кишилер азду. Моголдон татардан войгайри уруглардан айванларын асырмак үчүн от ва суу издеп келип, кыргыз журтуна барып отуруп кыргыз исмини көрмүшларду. Узлари кайсы уруктан экенин билалар; кыргыз кинимжүт эки волоят болуп бири-бирине якинларду, бир тарабы салангир исмили, иккинчи тарабы анкара муран исмили, экиси хам улук агын сууларду. Абир, Сибирь деген эки волоят бар, кыргыз журту могол ва тажик падыша деген кеби. Ол убакытта төрөлөрү «ирис айнал» деген кемса эди» [6] дейт. Мында кыргыздарды эң эски байыркы улут катары таанууга эч шек жок. Кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан калыптанышы, анын көчмөн турмушу жана ар дайым бөлөк элдер менен согушуп турушунда ар кандай отурукташкан жерлерин байкаса болот. Гунь менен кыргыздын согушу Нань-Шань тоосу менен Булангур деген суунун эки арасында болуп, Гундар кыргыздын падышасын өлтүрүп койгондо, кыргызды бийлеп жаткан династиясы [7] Усун Орто Азияга ооп келип,

Ысык-Көлдүн күн жүрүш башына жакын жерге азыркы Жуукусуна «Чыгуу» деген калаа салган [8]. Чыгуу Кызыл-Сууда болгон деп Бартольд жазат. Анын пикиринде: «Чыгуу» Жууку болсо керек. арабча «ч» тамгасы жок себептен «ч» ордуна «ж» жазып, «Чыгуну» «жууку» деп бузуп жазган. Чыгуу деген кытайча «жашыл талаа», «жашыл өзөн», «жаки металл» жана жылуу деген сөз. Усунду эски кытай Хаусун деп жазган. Усундун турган жери: Иле, Ысык-көл, Ат-башы, Нарын, Кочкор, Жумгал, Чүй болгон. Бул жерлерди кытайлар тегиз жана чөптүү, жаандуу, суук болуп, тоолору чер токой деген. Усундун 120 миң үйү, 630 миң жаны жана 188 миң аскери болгон. Талуу, даруу деген баштыктары болуп, байлар 4,5 миң жылкы күткөн. Ханы турган Чыгуу шаары Аксуунун күн батыш жагында болуп, андан 610 ли алыстыгында Ысык-Көлдүн жээгинде болгон Фергананын борбор шаарына түн жак күн чыгышында 2000 ли алыстыкта болгон. Күн батыш Гангуй элинин чегине 5000 ли болгон»[9].

С.М. Абрамзон, 1. Кыргыз элинин калыптануу процесси негизинен Чыгыш Теңир-Тоодо, Памир, Алай (ага караштуу Алтай, Иртыш, Чыгыш Түркстан) тоолуу аймактарында өткөн;

2. XIV-XVII кк. Калыптанган кыргыз элинин негизин:

а) түрк тилдүү жергиликтүү уруулар;

б) негизинен түрк тилдүү түштүк сибирдик, борбордук азиялык уруулардын көчүп келген тобу;

в) монгол жана казак-ногой урууларынан чыккандар түзгөн дейт. Ал, «Кыргыздар жана алардын этногенетикалык, тарыхый-маданий байланышы» деген китебинде ушундай жыйынтыкка келген. Кээ бир окумуштуулардын көз караштары боюнча, Кыргыз эли Борбордук Азияда эң байыркы элдердин катарына кирет. Орто Азияда жашап турган элдердин арасынан тарыхта аты эрте кезиккен элдердин алдыңкы катарында кездешкендердин бири болгон. Кытай официалдуу историяграфиясынын мезгили боюнча эң алгачкы эстелиги болуп «Кытайдагы тарых атасы» Сыма Цяндын «Тарых запискалары» (Ши-цзи) эсептелет, ал өзүнүн эмгегин б.з.ч. 99-ж. жазып бүткөн. Ушул мезгилде Кытайдын түндүк тарабындагы коңшусу Орто Азия тарыхында алгачкы аттары белгилүү болгон, кеңири аймакты ээлеген көчмөн империясын түзгөн хундар (Hing-nu) болгон; кытайлар өздөрү хундарды адетте түрк тектүү элдер менен жакындатышкан; акыркы мезгилге чейин европалык илимпоздордун көпчүлүгү да хундар түрктөрдөн чыккандар деп эсептешкен, бирок Орто Азия жөнүндөгү кытай маалыматтары боюнча азыркы адис профессор Пельо (Pelliot) хундар монгол тегинен чыккан деген мурунку теорияга кайрылууга ыңтызар К.И. Иностранцев, Хунну. Бартольддун эмгектери жарык көргөндөн кийин хундарга арналган бир катар изилдөөлөр, Mc Thesag- luempires (рецензия: Бернштам, ВДИ, 1940, №3-4) Очерк истории гуннов б. Рецензия: Борисов, В.И., 1952, №11; Кызласов – Мерперт, ВДИ, 1952, №1;

Удальцова, Против идеализации). Борбордук Азиядагы гунндар жөнүндө кийинки жарык көргөн эмгектер: Гумулев, Хунну (рецензия: К.Василев, ВДИ, 1961, №2; Думан, «Народы Азии Африки», 1962, №3; Воробьев, «Народы Азии Африки», 1962, №3); Ма Чан-Шоу, Бэйдийюсюнну. – Б.С. эмгектери жарык көрө баштаган [10].

Сыма Цяндын айтканына караганда, хунндар, сыягы, б.з.ч. 201-ж. түндүктө Гэгунь [11] (де Гроттун транскрипциясында Kik=k'un) падышалыгын каратып алышат. Кытайлардын өздөрү, ошондой эле европалык да окумуштуулар бул транскрипцияны кыргыз деген сөздү билдирүү үчүн пайдаланган бөлөк транскрипциялар менен жакындаштырышат, демек б.з.ч. 201-ж. окуялар жөнүндөгү кабарлар мезгил жагынан алганда кыргыздар жөнүндөгү маалыматтардын эң алгачкысы делип эсептелүүгө тийиш. Кыргыздар жөнүндө изилдеп жазган ар кандай авторлордун эмгектеринде өзүлөрү пайдаланган даректердин арасында ар кандай так маалыматтарга таянган абалдары бар. Алардын айтымдарында, жеген тамак-аштарынан тарта жашаган жашоо абалдары менен кыргыздардын кулк мүнөздөрү, айыл чарбадагы айдаган аштыктарына чейин аныктай жаза алган. Бичуриндин жазганында: «...Кыргыздын «жазмасы жана тили уйгурлардыкына абдан окшош» [12] деп белгилеген. Ошол убакта уйгурлардын арасында таркай баштаган жана кийин моңголдор кабыл алган алфавиттер жөнүндө эмес, андан бир кыйла мурунку байыркы жазуулар жөнүндө сөз болуп жатат, орхон жазууларын ачуунун аркасында аларды окуу үчүн ачкыч табылар эле. Ошол алфавит кыргыздарга белгилүү экендиги Енисейдин алабындагы көп сандаган жазуулардан көрүнүп турат, бул жазуулар орхон жазууларына караганда илимге бир кыйла мурда белгилүү болгон, бирок тарыхый орхон жазууларын ачуунун аркасында гана териштирилген, орхон жазуулары илимге алгачкы берген материалдын негизинде табышмактуу жазууларды териштирүүгө киришүүгө мүмкүн болгон. Мында орустун окумуштуусу Радлов аракет жасаган. Анын изилдеген аракетинин бардыгы, мүрзөдөгү жазуулар, аларда тарыхый маалыматтар жок, кыргыз деген сөз аларда жолукпайт. Тарыхый маалыматтар боюнча Енисейде кыргыздар жашагандыктан, Радлов жазуулардын көпчүлүк бөлүгү кыргыздарга таандык деп болжолдойт. Жазуулардын эч биринде, жок дегенде айбанаттар циклинин доору боюнча да даталардын жоктугун белгилөөгө болот, ал эми Тан-шуда кыргыздар жөнүндө жылдардын он эки жылдык циклден турары жана айбанаттардын аты менен белгиленери айтылган. Ушунун негизинде Абель-Ремюза 1820-ж. айбанаттар циклин ойлоп чыгарууну кыргыздарга таандык кылганга аракет кылган. Анын далили, тамгалардын формалары орхон жазууларынын мезгилине караганда бир кыйла байыркы мезгилди көрсөтүп турат; ошондуктан, Радлов Енисей жазууларын VII кылымга, көбүнчө анын экинчи жарымына таандык кылууга ыңтызар. Жазуулардын биринде

бул маркум жети жаш курагында Кытай императоруна баргандыгы айтылат. Радловдун пикири боюнча бул Тан-шу боюнча кыргыздын биринчи элчилиги Кытайга жиберилген 648-жылдан мурда болушу мүмкүн эмес. С.Е. Маловдун Енисей эстеликтери «орхон-селенга эстеликтеринен да эки-үч кылым мурда болгон» деп айтканы (1926-ж. 28.02. Бакудагы түркологдордун курултайында жасаган докладында) бар [13]. Демек, мында кыргыздардын жазуу-тамгалары байыркы кезден бери эле бар экенинен жыйынтык чыгарса болот. Америкалык изилдөөчү Каннен Катиснер «Дүйнө тилдери» деген эмгегинде: «Азыр биз билгендерибизге негиз, эң байыркы түрк эли – кыргыздар. Алардын жазуу эстеликтери мындан 2000 жыл мурда эле бар болгон» - деп жазат. Окумуштуулардын көптөгөн изилдөөлөрүнө таянсак Енисей кыргыздары бери дегенде эле б.з. V к. баштап байыркы Фаркиянын (Арсакит империясынын) Арамей жазуусуна негизделген бир түрдүү жазууну колдонгон. Енисей тамгалары ошо кезде 39 тамгадан турган болсо, анын бешөөсү үндүү тыбыш болгон. Кийин бул кол жазма – тамгалар кыргыздардан Көк түрк каганатына, андан барып уйгурларга, басмылдарга таркаган. Ушундан улам жүрүп отуруп алымча-кошумчаланып жатып, ар бир эл өзүлөрүнө ылайыктап пайдалангандыктан, байыркы кыргыз жазуусун «Орхон-Енисей жазуусу» деп атап алышкан. Андан барып кээ бир окумуштуулар: Ф.Страленберг, Д.Миссершмид байыркы кыргыз жазуусун, байыркы Түндүк Европада колдонулган «руна жазуусу» деп да аташкан. Мында жазуу эстеликтери Тувадан, Тоолуу Алтайдан, Якутиянын (Саха) түндүгүнөн жана Кыргызстандын Талас, Кочкор өрөөндөрүнөн да табылган. Таластагы жазуулар Енисейдеги жазуу эстеликтерине тектеш. Бул жазууларды 1893-ж. даниялык профессор В.Томсон чечмелеген, биринчи жолу орус түркологу, академик В.Радлов окуган. Бул жазууну Енисейдеги кыргыз мамлекети, Чыгыш түрк каганаты, Уйгур каганаты, Жети-Суу, Чыгыш Түркстандагы бир катар түрк өлкөлөрүнүн калкы колдонушкан. Енисей жазуулары негизинен оңдон солго карай жазылып окулган. Орхон-Енисей жазуусунун ариптери көбүнчө моло ташка, аскага, кышка, металлга, жыгачка ж.б. катуу нерселерге чегип же оюп түшүргөнгө ылайыктуу болгон. Байыркы кыргыз жазуусу V-XII кылымдарда колдонулуп келгени менен, кийинки кездерде ислам дининин маданиятынын келиши акырындап отуруп байыркы кыргыз жазууларын араб жазуулары сүрүп чыгарган. Ошол себептен кыргыздын Орхон-Енисей деп аталып калган жазуусу элемент катары кыргыз урууларынын тамга белгилери катары азыркы XX-XXI к. чейин сакталып келип, бизге чейин жетти. 618-жылдан 907-жылга чейин башкарган Тан сулалесинин (Тан-шу) тарыхынан мындан бир кыйла мурунку тарыхый чыгармаларына караганда кыргыздар жөнүндө бир топ толук маалыматтарды табабыз. Кыргыздар кайда жашагандыгы жана алардын өлкөсүн башка өлкөлөр менен кандай жолдор байланыш-

тырып тургандыгы биринчи жолу географиялык абалы, жашаган жерлери жактан так көрсөтүлгөн; кыргыз элинин түспөлү жана тили жөнүндө алгачкы маалыматтар айтылган. Тан-шунун маалыматы боюнча, кыргыздар «динлиндер менен аралашып кеткен», ошол эле убакта алар сырткы түспөлү жагынан кытайлар «бома» деп атаган («бома – ала аттар»- сыягы бул элдин аттарынын түсү ушундай болгондугу үчүн) элге окшо кетет деп айтылган. Бомалар (Шаваннда Povo-ta) түрктөрдүн (огуздардын) түндүк жагында жашашкан; ал эми чынында кыргыздар деш керек эле, анткени андан ары кыргыздар менен дайыма согушуп келген деп айтылган; алардын жерин дайыма кар басып жаткан, түндүгүндө деңизге чейин жеткен. Алардын түспөлү бомаларды сыпатоо эмес, кыргыздарды сыпатоодо «сары чач, кызыл жүздүү жана көк көздүү [14]». «Кытайлар кыргыздар бомалардан тили менен да айрымалангандыгын белгилейт, анда бир канча кыргыз сөзү (маселен, ай – ‘месяц’ деген сөз) келтирилген, мындан кыргыздар ошол убакта эле түрк тилинин наречиелеринин биринде сүйлөгөндүгү көрүнүп турат» [15]. Кыргыз элинин калыптанышы байыркы орто кылымдардагы Саян-Алтай, Чыгыш Түркстан, Теңир тоодогу этностук тыгыз байланышта өткөн. Бул этностук байланыш узак убактар бою беш кылым аралыгына созулуп, XVI к. аяктаган. Көпчүлүк учурларда ар кандай уруулар – кыргыз, кыпчак, казак, кара калпак, түркмөн, уйгур, өзбек ж.б. түрк тилине тектеш этностук элдердин курамында болуп келген. Уруулук түзүлүштө уруулар кээде мамлекетке биригишип, 3-4 муундун аралыгында кайрадан чачырап, узак мөөнөткө өкүмсүрө албаган. Кыргыз эли кантип, качан бириккен деген суроого жооп издеген болсок, аларды үч негизги топко бөлүп кароого болот. Биринчиси, кыргыздар «Теңир тоого Энесайдын жогорку тарабынан (Миң өзөн ойдуңунан) ооп – көчүп келген» деген пикирди орустун окумуштуусу, академик Г.Ф.Миллер (1705 - 1783-жж.) «История Сибири»[16]. Мындай пикирге көптөгөн окумуштуулар кошулган, алардын пикири боюнча «кыргыз» этноними б.з.ч. I миң жылдыктын экинчи жарымында пайда болуп, IX-X кк. Борбордук Азияда Енисейден Байкал, Алтайга чейин кеңири тараган. Теңир тоого кийин, XVI-к. көчүп келип биротоло калыптанган элге айланган. Кыргыз окумуштуусу Ө.Караевдин пикири боюнча, байыркы түрк жана түрктөшүп кеткен монгол уруулары бир мезгилде өзбек, кыргыз, казак элдеринин курамына кирип кеткен. Кыргыз элинин этностук тарыхын сөз кылганыбызда, байыркы кыргыздардын жана орто кылымдардагы «кыргыз» деген сөздүн маанисинде эле уруучулук түзүлүш жаткандыгында, өз кезегинде ар кандай уруктук топко биригип, кайрадан тарап отуруп, XVI-к. гана аймактык, психологиялык, маданий, тилдик жалпылык түзүлгөн эл катары калыптандыгын эске алуу зарыл. Анткени, жазуу булактарынын аздыгынан кыргыз элинин калыптанышын да этногенезин изилдөөдө өтө кыйын болуп, археоло-

гиялык, антропологиялык, этнографиялык материалдар, кыргыз эпостору, кыргыз тилинин тарыхы боюнча иликтенген. Ушул себептен окумуштуулар арасында, кыргыз эли кантип, качан түзүлгөн деген суроого бирдиктүү жооп жок. Илимде ондон ашуун аркандай божомолдор бар. Кыргыздарды изилдеген XIX к. окумуштуулары Н.Я. Бичурин, Ч.Ч. Валиханов, Н.А.Аристовдор: «кыргыздар эч жактан келбестен эле, байыртадан бери Теңир тоодо жашаган уруулардын негизинде калыптанган» деген экинчи көз карашта болушканын «Кыргыз ССР тарыхынын» бир нече басылыштарында баяндалган.

Көпчүлүк окумуштуулар азыркы кыргыз элинин курамында Енисей компоненти бар экендигин танбайт. Чындыгында Енисей кыргыздары Теңир Тоодогу кыргыз элинин калыптануу процессине катышкан. Эң башкысы – бул көп кырдуу процессти бурмалоону, кыргыз элинин Енисейден Теңир Тоого көчүп келүүсүн механикалык түрдө кабыл алып, Енисей жөнүндө, кыргыздардын байыркы мекени Теңир Тоо экендигин унутпоо керек. Кыргыз элинин этногенезинде Борбордук Азия компонентинин калыптануусунун эң байыркы этабында Теңир Тоолук кыргыздардын Борбордук Азия жана Түштүк Сибирдин түрк элдери, биринчи кезекте Енисей кыргыздарынын уруулары менен генетикалык жактан тектештиги (ага-туугандык) басымдуулук кылгандыгынан кабар берген дарактердин мааниси зор. Бул компоненттин өнүгүүсүнүн кийинки ортоңку этабында кыргыздардын Енисейден Алтай (кеңири географиялык мааниде) жана Борбордук Азияда кеңири канат жайып жайгашуусу учурунда болуп өткөн этностук процесстер чечүүчү роль ойногону анык [17]. Орустун окумуштуусу Н.Козьминдин изилдөөлөрүнүн маалыматтарына карганада, «Кыргыздардын төрт башкы хандыгы болгон: Туба хандыгы, (Туба дарыясы боюнча, Красноярск уездинде жана Енисейдин сол жээги боюнча Абаканга чейин), Езер хандыгы (Енисейдин сол жээги боюнча түндүктү

карай Батенёва токол тоосуна чейин), Алтыр хандыгы (Езерскиден батышты жана түштүк-батышты карай) жана Алтысар хандыгы (Езерскиден түндүк жана түштүк-чыгышты карай). Н.Козьминдин китебинде сөз болгон төрт хандыктын ичинде Туба хандыгы башка үчөөнөн бөлөк каралган жана ал обочо турмушта жашаган деген кортунду чыгарууга болот...

Литература:

1. История Киргизии (т. I-II, Фрунзе, 1956; История Киргзской ССР, т.1, 1968; т.1, 1984; т.2. 1986. – Ө.К.). Бартольд В.В., Киргизы. Исторический очерк. Ф.1937.
2. Бартольд В.В. Киргизы. Исторический оч. Ф. 1937., 6 б.
3. Кытайча – улуу кол башчы. Монох. Н.Я. Бичурин.1851.
4. Бартольд. Ушул эле эмгек.5 б.
5. Солтоноев Б. Кызыл Кыргыз тарыхы, №1. «Учкун». Б. 1993. 17-18 б.
6. Абулгази хан. Тарых, шежира түрк. 1891 ж. 28 б.ж.
7. Ошанин Л.В. Материалы по антропологии Средней Азии. Ташкент, 1927.
8. Бартольд В.В. Очерки истории Семиречье. Верный, 1898 ж. 72 б.
9. Б. Солтоноев. «Учкун», Б. 1993. 19 б.
10. Иностранцев К.И., Хунну. Mc Thecarluempires (рецензия: Бернштам, ВДИ, 1940, № 3-4) Очерк истории гуннов б. Рецензия: Борисов, ВИ, 1952, №11; Кызласов – Мерперт, ВДИ, 1952, № 1; Удальцова, Против идеализации). Гумулев, Хунну (рецензия: К.Василев, ВДИ, 1961, №2; Думан, «Народы Азии Африки», 1962, №3; Воробьев, «Народы Азии Африки», 1962, №3); Ма Чан-Шоу, Бэйдинойсюнну. – Б.С.
11. Азыркы транскрипциясы – Цзянькунь.
12. Бичурин, Собрание сведений, 1,446 б.
13. Бартольд В.В., эмгегинде, IX жана X кылымдар. Улуу кыргыз мамлекети. 32-33 б.
14. Бичурин Н., Собрание сведений, 1, 443.
15. В.В.Бартольд. «Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы б-ча тандалма эмгектер» К.-Сорос фонду, 1997, 21 б.
16. Милер Г.Ф. «История Сибири» (1795-1783 жж.).
17. Осмонов Ө.Ж. «Кыргызстан тарыхы». Бишкек, «Мезгил» 2013. 73 б.

Рецензент: к.и.н., доцент Бедельбаев А.